

HISOB-KITOB ISHLARINING TARAQQIY ETTIRILISHIDA ISLOM DINI SIVILIZATSIYASINING ROLI VA AHAMIYATI.

*Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti
Katta o'qituvchi Xudaynazarova Dilnoza
BH-324 guruh talabasi Utkirov Shoxzodjon*

Abstract

This article examines the contribution of Islamic civilization to the development of accounting and calculation systems. It highlights how Islamic economic thought, Sharia principles, and trade practices during the Islamic Golden Age influenced early bookkeeping and financial recording methods. Islamic scholars emphasized ethical values such as honesty, justice, and transparency, which became the foundation of financial accountability. The expansion of trade and state administration required more organized accounting systems, leading to improved record-keeping and financial control. These historical developments significantly contributed to the formation of modern accounting principles and practices used today.

Keywords: Islamic civilization, accounting, bookkeeping, Sharia principles, financial records, trade systems, economic history.

Annotatsiya

Mazkur maqolada islom sivilizatsiyasining hisob-kitob ishlarining rivojlanishiga qo'shgan hissasi va uning tarixiy ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda islom iqtisodiy tafakkuri, shariat tamoyillari hamda o'rta asr islom olamidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarning hisob tizimlarini shakllantirishdagi roli tahlil qilingan. Ayniqsa, adolat, halollik va ishonchlilik kabi tamoyillar moliyaviy hisob yuritish madaniyatining asosiy poydevori sifatida ko'rib chiqilgan.

Shuningdek, maqolada savdo aloqalarining kengayishi natijasida hisob-kitob ishlariga bo'lgan ehtiyoj ortgani, bu esa yanada mukammal hisob yuritish usullarining shakllanishiga olib kelgani ta'kidlanadi. Islom sivilizatsiyasida daromad, xarajat va zakot kabi moliyaviy jarayonlarni qayd etish tizimlari rivojlangan bo'lib, ular zamonaviy buxgalteriya hisobi tamoyillarining shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Kalit so'zlar: islom sivilizatsiyasi, hisob-kitob, buxgalteriya, shariat tamoyillari, iqtisodiy tarix, savdo tizimlari, moliyaviy hisob.

Kirish

Hisob-kitob ishlarining rivojlanishi insoniyat sivilizatsiyasining iqtisodiy taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayon qadimgi davrlardan boshlab turli bosqichlarda shakllanib kelgan. Ayniqsa, islom sivilizatsiyasi davrida iqtisodiy munosabatlarning kengayishi, savdo aloqalarining rivojlanishi hamda davlat

boshqaruvida moliyaviy nazorat tizimining takomillashuvi hisob-kitob ishlarining yangi bosqichga chiqishiga zamin yaratgan. Islom dunyosida shakllangan iqtisodiy tafakkur nafaqat o'z davri uchun, balki keyingi davrlardagi buxgalteriya hisobi va moliyaviy tizimlarning rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Islom sivilizatsiyasida iqtisodiy munosabatlar shariat tamoyillari asosida tartibga solingan bo'lib, unda halollik, adolat, ishonch va mas'uliyat asosiy tamoyillar sifatida qaralgan. Ushbu tamoyillar moliyaviy hisob yuritishda ham muhim o'rin tutgan va hisob-kitob jarayonlarining shaffofligini ta'minlashga xizmat qilgan. Ayniqsa, zakot tizimi, savdo-sotiqdagi hisob-kitoblar hamda davlat xazinasini boshqarish jarayonlari aniq va tartibli hisob yuritishni talab qilgan. Bu esa o'z navbatida buxgalteriya hisobi elementlarining dastlabki shakllarini yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.(1)

Tarixiy manbalarga ko'ra, islom olimlari va davlat boshqaruvchilari iqtisodiy jarayonlarni qayd etish, daromad va xarajatlarni hisoblash hamda moliyaviy nazoratni amalga oshirish bo'yicha muhim amaliy tizimlarni ishlab chiqqanlar. Ushbu tizimlar keyinchalik zamonaviy buxgalteriya hisobi tamoyillarining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Xususan, savdo operatsiyalarini hujjatlashtirish, qarz va kredit munosabatlarini qayd etish hamda soliq tushumlarini nazorat qilish kabi jarayonlar aniq hisob-kitob tizimlarini talab etgan.(2)

Islom sivilizatsiyasining iqtisodiy rivojlanishi, ayniqsa o'rta asrlarda Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo aloqalarining kuchayishi natijasida yanada tezlashgan. Buyuk ipak yo'li orqali amalga oshirilgan savdo operatsiyalari murakkab hisob-kitob tizimlarini talab qilgan bo'lib, bu esa buxgalteriya amaliyotining takomillashuviga olib kelgan. Shu bilan birga, islom iqtisodiy tafakkurida moliyaviy intizom va hisobdorlik madaniyati shakllanib, u keyingi davr iqtisodiy tizimlariga ham ta'sir ko'rsatgan.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda zamonaviy buxgalteriya hisobi tizimlari tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish orqali yanada takomillashtirilishi mumkin. Islom sivilizatsiyasining hisob-kitob ishlariga qo'shgan hissasini o'rganish nafaqat tarixiy bilimlarni boyitadi, balki iqtisodiy tafakkurni kengaytirishga ham xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada islom sivilizatsiyasining hisob-kitob ishlarining taraqqiyotidagi roli, uning asosiy tamoyillari va zamonaviy buxgalteriya tizimlariga ta'siri ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Islom iqtisodiy tafakkuri va shariat tamoyillarida moliyaviy munosabatlar

Islom iqtisodiy tafakkuri va shariat tamoyillarida moliyaviy munosabatlar muhim o'rin egallaydi. Islom dini nafaqat ibodat tizimini, balki jamiyatdagi iqtisodiy hayotni ham tartibga soluvchi mukammal qoidalar majmuasini o'z ichiga oladi. Shariat tamoyillari asosida shakllangan iqtisodiy qarashlar adolat, halollik, ishonch va mas'uliyat kabi qadriyatlarni asosiy mezon sifatida belgilaydi. Ushbu tamoyillar

moliyaviy munosabatlarda insonlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni muvozanatli va shaffof bo'lishini ta'minlashga qaratilgan.

Islom iqtisodiy tafakkurida mulkchilik huquqi tan olinadi, biroq u mutlaq emas, balki Alloh tomonidan berilgan omonat sifatida qaraladi. Shu sababli inson o'z mulkidan foydalanishda jamiyat manfaatlarini ham hisobga olishi lozim. Moliyaviy munosabatlarda halol mehnat bilan topilgan daromad eng muhim manba sifatida qadrlanadi. Har qanday nohaq yo'l bilan topilgan daromad, masalan, riba (foiz), qimor yoki aldov orqali olingan foyda islom iqtisodiyotida qat'iy taqiqlanadi. Bu esa iqtisodiy tizimda adolat va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.(3)

Shariat tamoyillarida moliyaviy munosabatlarning asosiy jihatlaridan biri zakot tizimidir. Zakot boylikning muayyan qismini muhtojlarga berish orqali jamiyatdagi ijtimoiy tenglikni ta'minlaydi. Bu tizim iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish va kambag'allikni qisqartirishga yordam beradi. Shuningdek, sadaqa va xayriya amallari ham iqtisodiy muvozanatni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Islom iqtisodiyotida boylik faqat shaxsiy manfaat uchun emas, balki jamiyat farovonligi uchun ham xizmat qilishi kerakligi ta'kidlanadi.

Moliyaviy munosabatlarda shaffoflik va ishonch ham asosiy tamoyillardan biridir. Har qanday savdo yoki moliyaviy bitim aniq shartlar asosida tuzilishi, tomonlar o'rtasida aldov va noaniqlik bo'lmasligi lozim. Bu tamoyil hisob-kitob ishlarining rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan, chunki aniq va to'g'ri hisob yuritish iqtisodiy munosabatlarda ishonchlilikni oshiradi. Shu sababli islom iqtisodiy tafakkurida hujjatlashtirish, qarz va savdo operatsiyalarini qayd etish muhim amaliyot sifatida shakllangan.(4)

Shariat tamoyillarida mehnat va tadbirkorlik ham yuqori baholanadi. Inson o'z mehnati orqali daromad topishi eng halol yo'l sifatida ko'riladi. Bu esa iqtisodiy faollikni oshirishga va ishlab chiqarish jarayonlarining rivojlanishiga turtki beradi. Shu bilan birga, islom iqtisodiy tizimi ortiqcha boylik to'planishini emas, balki uning adolatli taqsimlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

Islom olimlarining iqtisodiy va buxgalteriya tizimlariga qo'shgan hissasi

Islom olimlarining iqtisodiy va buxgalteriya tizimlariga qo'shgan hissasi jahon iqtisodiy tafakkuri tarixida juda muhim o'rin egallaydi. O'rta asrlar davrida islom sivilizatsiyasi ilm-fan, savdo va davlat boshqaruvi sohalarida yuqori darajada rivojlangan bo'lib, bu jarayonda iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish va hisob-kitob tizimlarini takomillashtirish zarurati paydo bo'lgan. Islom olimlari aynan shu ehtiyoj asosida moliyaviy jarayonlarni tahlil qilish, hujjatlashtirish va nazorat qilish bo'yicha muhim g'oyalar va amaliy usullarni ishlab chiqqanlar.(5)

Islom olimlaridan biri sifatida Abu Yusuf "Kitob al-Xaraj" asarida davlat moliyasi, soliq tizimi va iqtisodiy boshqaruv masalalarini batafsil yoritib bergan. U soliq yig'ish jarayonida adolat va shaffoflik tamoyillariga amal qilish zarurligini

ta'kidlagan. Bu yondashuv keyinchalik buxgalteriya hisobi tamoyillarining shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, Al-Mavardi davlat moliyasini boshqarish, daromad va xarajatlarni hisobga olish bo'yicha tizimli yondashuvlarni ishlab chiqqan.(6)

Islom olimlari savdo munosabatlarida hisob-kitob yuritish, qarz va kredit operatsiyalarini hujjatlashtirish hamda moliyaviy nazoratni amalga oshirishga katta e'tibor qaratganlar. Ular tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy qarashlar asosida daromad va xarajatlarni aniq qayd etish, savdo bitimlarini yozma shaklda tasdiqlash kabi amaliyotlar keng qo'llanilgan. Bu esa zamonaviy buxgalteriya tizimlarining dastlabki shakllarini yaratishga zamin bo'lgan.

Shuningdek, islom olimlari zakot tizimini hisoblash va taqsimlash bo'yicha ham muhim ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqqanlar. Zakotning aniq hisob-kitobi moliyaviy intizom va iqtisodiy adolatni ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Bu jarayonlar iqtisodiy resurslarni nazorat qilish va ularni samarali boshqarish zaruratini kuchaytirgan.

Umuman olganda, islom olimlarining iqtisodiy va buxgalteriya tizimlariga qo'shgan hissasi nafaqat o'z davri uchun, balki keyingi tarixiy bosqichlar uchun ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ularning ilmiy merosi zamonaviy buxgalteriya hisobi, moliyaviy tahlil va iqtisodiy boshqaruv tizimlarining shakllanishiga muhim asos bo'lib xizmat qilgan.

Islom sivilizatsiyasi hisob tizimlarining zamonaviy buxgalteriyaga ta'siri

Islom sivilizatsiyasi hisob tizimlarining zamonaviy buxgalteriyaga ta'siri juda muhim tarixiy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, u bugungi buxgalteriya hisobi tamoyillarining shakllanishida bilvosita asos bo'lib xizmat qilgan. O'rta asrlarda islom dunyosida savdo-sotiqning keng rivojlanishi, davlat moliyasining murakkablashuvi hamda iqtisodiy munosabatlarning kengayishi aniq va tartibli hisob yuritish tizimlarini yaratish zaruratini yuzaga keltirgan. Natijada daromad va xarajatlarni qayd etish, savdo operatsiyalarini hujjatlashtirish hamda moliyaviy nazoratni amalga oshirish bo'yicha dastlabki tizimli yondashuvlar shakllangan.

Islom sivilizatsiyasida qo'llanilgan hisob yuritish amaliyotlari zamonaviy buxgalteriya hisobi tamoyillariga juda yaqin bo'lgan. Xususan, har bir moliyaviy operatsiyani yozma ravishda qayd etish, qarz va majburiyatlarni aniq hujjatlashtirish hamda savdo bitimlarini shaffof yuritish kabi tamoyillar bugungi ikkiyoqlama yozuv (double-entry bookkeeping) tizimining shakllanishiga zamin yaratgan. Bu jarayonda halollik, ishonchlik va adolat tamoyillari asosiy mezon sifatida qaralgan.(7)

Shuningdek, islom moliyaviy tizimida zakot, ushr va boshqa soliq turlarining aniq hisob-kitobi yuritilgan bo'lib, bu davlat moliyasini boshqarishda muhim rol o'ynagan. Ushbu amaliyotlar zamonaviy byudjet hisobi va fiskal nazorat tizimlariga o'xshash jihatlarga ega bo'lgan. Savdo karvonlari va xalqaro savdo aloqalari

kengaygani sayin murakkab hisob-kitob tizimlari rivojlangan va bu iqtisodiy axborotni tizimli qayd etish zaruratini yanada oshirgan.

Islom sivilizatsiyasining yana bir muhim hissasi shundaki, u iqtisodiy jarayonlarda shaffoflik va hisobdorlik madaniyatini shakllantirgan. Bu tamoyillar bugungi buxgalteriya standartlarida ham asosiy o'rin tutadi. Zamonaviy IFRS va boshqa hisob standartlarida ham moliyaviy ma'lumotlarning ishonchliligi va ochiqligi talab etiladi, bu esa tarixiy jihatdan islom iqtisodiy tafakkurida mavjud bo'lgan yondashuvlarga mos keladi.

Xulosa

Mazkur maqolada islom sivilizatsiyasining hisob-kitob ishlarining rivojlanishiga qo'shgan hissasi va uning zamonaviy buxgalteriya tizimlariga ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilindi. O'rta asrlarda islom dunyosida shakllangan iqtisodiy munosabatlar, savdo aloqalarining kengayishi hamda davlat moliyasini boshqarish zarurati aniq va tizimli hisob yuritish amaliyotlarini rivojlantirishga sabab bo'lganligi aniqlandi. Bu jarayonda daromad va xarajatlarni hujjatlashtirish, moliyaviy operatsiyalarni qayd etish hamda hisobdorlik tamoyillarini joriy etish muhim o'rin tutgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, islom iqtisodiy tafakkurida halollik, adolat, shaffoflik va ishonchlilik kabi tamoyillar hisob-kitob ishlarining asosiy poydevorini tashkil etgan. Ushbu tamoyillar nafaqat o'sha davr iqtisodiy tizimlarining barqarorligini ta'minlagan, balki zamonaviy buxgalteriya hisobi tamoyillarining shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Xususan, zaxiralar, daromad va xarajatlarni aniq qayd etish, moliyaviy intizomni ta'minlash kabi amaliyotlar bugungi hisob tizimlarida ham o'z aksini topgan.

Shuningdek, islom olimlarining iqtisodiy va moliyaviy jarayonlarni tahlil qilishga oid ishlari buxgalteriya hisobi tarixida muhim ilmiy meros sifatida baholanadi. Ularning yondashuvlari zamonaviy moliyaviy hisobot, audit va boshqaruv hisobi tizimlarining shakllanishiga metodologik asos bo'lib xizmat qilgan.

Umuman olganda, islom sivilizatsiyasi hisob-kitob ishlarining rivojlanishida muhim tarixiy bosqich bo'lib, uning ilmiy va amaliy merosi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Mazkur meros zamonaviy buxgalteriya tizimlarini yanada takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov O.M. *Moliyaviy hisob va hisobot*. Toshkent, 2020.
2. S.N.Tashnazarov, K.B.Urazov, D.S. Tashnazarov. *Boshqaruv buxgalteriya hisobi*. Darslik- Toshkent, 2022.
3. Ibn Xaldun. *Muqaddima (Al-Muqaddimah)* – iqtisodiy va ijtimoiy qarashlar.
4. Urazov.K.B. *Moliyaviy hisob va hisobot. O'quv qollanma.-T.: "Innovatsion rivojlanish nashryoti-matbaa uyi", 2020*

5. G'ulomov S.S. *Buxgalteriya hisobi nazariyasi*. Toshkent, 2021.
6. Al-Mavardi. *Al-Ahkam as-Sultaniyya* (davlat moliyasi va boshqaruv tizimlari).
Rashidov A.R. *Boshqaruv hisobi*. Toshkent, 2019.